

УДК [94+930.253](477)"1941/1944"

С. І. ВЛАСЕНКО*

**МЕТОДИ ТА ФОРМИ ВИКОРИСТАННЯ НАЦИСТСЬКОЮ
ОКУПАЦІЙНОЮ ВЛАДОЮ ТРУДОВИХ РЕСУРСІВ
УКРАЇНСЬКОГО СЕЛА (1941–1944 рр.)**

На основі документальних матеріалів державних архівних установ України досліджено політику окупаційної влади, спрямовану на використання сільського господарства та трудових ресурсів українського села впродовж 1941–1944 рр.

Ключові слова: Велика Вітчизняна війна; окупаційний режим; сільське господарство; трудові ресурси; селянство.

Історія України періоду Великої Вітчизняної війни є однією з актуальних проблем і привертає увагу не одного покоління науковців. Проте, ґрунтовна історіографічна база, накопичена протягом 70-ти років, не вичерпує і до сьогодні наявних прогалин, породжених багатогранністю та неоднозначністю подій 1941–1945 рр.

Приємно відзначити в науковому середовищі останніх двадцяти років тенденцію до розширення проблематики дослідження, в основі якої лежать складні та суперечливі процеси – життя українського народу в роки Великої Вітчизняної війни, зокрема в економічній, соціальної, культурній, релігійній, побутовій сферах тощо. Так, проблем становища селянства на окупованій території України у своїх працях торкалися А. Байраківський, Н. Глушенко, П. Добров, В. Лаврищук, В. Нестеренко, О. Перехрест, О. Потильчак, І. Романюк, М. Слободянюк, І. Тарнавський та ін.¹. Є наукові напрацювання з даної теми й у автора цієї статті².

Зазначені праці дають уявлення про окупаційний режим, установлений в українських селах, політику щодо експлуатації сільського господарства та використання праці селян. У той же час, виявлення та

---

* *Власенко Світлана Іванівна* – кандидат історичних наук, начальник відділу використання інформації документів Центрального державного архіву громадських об'єднань України.

введення в науковий обіг маловідомих, а подекуди й невідомих документів з фондів державних архівних установ України, дозволяє дати відповіді на невіршені питання, уточнити суперечливі та відкрити нові факти окупаційного режиму.

Дана розвідка має на меті дослідити політику нацистської окупаційної влади впродовж 1941–1944 рр., спрямовану на використання сільського господарства та трудових ресурсів українського села. Її основу складають документи німецьких окупаційних та українських допоміжних органів влади різних рівнів із фондів центральних та обласних архівів України.

У планах нацистського керівництва, що передбачали суцільну аграризацію українських територій, відводилося вагоме місце сільському населенню, яке за їх розрахунками мало перетворитися на дешеву робочу силу. В численних директивах та розробках щодо облаштування окупованих східних областей яскраво простежується повне нехтування інтересів місцевого населення. Так, у сьомій “заповіді фюрерів” стосовно методів “господарювання” на сході зазначалося: “...Не запитуйте, яку користь матиме з цього селянство, а запитуйте лише: наскільки корисно це для Німеччини”³. У результаті такої політики, спрямованої на максимальний визиск матеріальних та людських ресурсів окупованих територій, місцеве населення України було приречене на тяжку працю на користь нових “господарів”.

Основним завданням, що покладалося на українське селянство протягом усього періоду окупації, була праця спочатку в колгоспах і радгоспах, а після проголошення аграрної реформи в лютому 1942 р. – у громадських господарствах та державних маєтках і, подекуди, у хліборобських спілках.

Віковий ценз працездатного населення, згідно з наказом А. Розенберга “Про обов’язкове запровадження трудової повинності” від 5 серпня 1941 р., становив від 18 до 45 років. Щоправда, тут же зазначалося, що рейхскомісари можуть обмежити або збільшити трудову повинність для певних груп населення⁴. Наприклад, такою групою були вагітні жінки або породіллі, які, згідно з “Тимчасовим статутом роботи” (лютий 1942 р.), мали право не працювати за два місяці до та два місяці після пологів⁵. Однак, уже восени 1942 р. цей термін було скорочено – 35 днів до та 28 днів після пологів⁶.

Проте, на практиці, в кожній області й, навіть в окремих районах, віковий ценз для працездатних частіш за все встановлювався і регулювався безпосередньо місцевими органами влади. Так, на території рейхскомісаріату “Україна” вікові межі коливались у середньому від 14 до 60 років⁷. У дистрикті “Галичина” розпорядженням уряду Генерального губернаторства запроваджувалася обов’язкова праця для місцевих жителів віком від 18 до 60 років, хоча фактично до робіт залучали-

ся підлітки до 18 років та літні люди після 60 років⁸. Нерівномірними були вікові межі й в областях військової зони управління. Наприклад, на Чернігівщині, відповідно до розпорядження обласного керівництва від 21 лютого 1942 р., працездобов'язаними вважалися чоловіки, віком від 18 до 60 років та жінки, віком від 18 до 50 років; за наказом Богодучівського районної земельної управи Харківської області від 20 квітня 1942 р. у даному регіоні встановлювалися такі вікові межі: від 14 до 55 років для чоловіків та від 14 до 50 років для жінок; у Сумській області, за розпорядженням місцевої комендатури від 5 грудня 1942 р., трудова повинність поширювалася на населення віком від 13 до 65 років⁹. У лютому 1943 р. наказом начальника генерального штабу сухопутних військ Німеччини К. Цейтцлера про трудову повинність у прифронтовій смузі від 6 лютого 1943 р. вік працездобов'язаних встановлювався в межах 14–65 років¹⁰. Під час же сезонних робіт (посівна та збиральна кампанії) вікові межі обов'язково розширювалися, а на просапних роботах часто використовувалася праця дітей віком від 10 років¹¹.

Не сталою була й тривалість робочого дня, яка, зазвичай, перевищувала норму і встановлювалася відповідно до наявних сільськогосподарських робіт. Щоправда, здійснювалися спроби регламентувати термін робочого дня. Так, згідно з вище згадуваним наказом К. Цейтцлера від 6 лютого 1943 р., робочий тиждень мав тривати 54 години. Однак тут же містилося застереження, що кожен працездобов'язаний міг бути притягнений до роботи і в позаурочні та нічні часи, в неділю та святкові дні¹². Така ж ситуація була і в інших регіонах України. Наприклад, у Тульчинському повіті (“Трансністрія”) в червні 1942 р. діяло розпорядження, згідно з яким праця на полі тривала від 5 до 21 години, а часто і в нічний час¹³.

Облік праці селян вівся за трудовими днями, причому встановлювалася обов'язкова норма їхнього вироблення. Наприклад, у Роменському повіті Сумської області мінімальна кількість трудових днів на рік становила: 150 – для чоловіків, 75 – для жінок та 30 – для літніх людей і підлітків. Проте, уже в 1943 р. річна норма трудових днів помітно зросла і, наприклад, на Донеччині досягала 250 трудових днів для чоловіків та 150 – для жінок¹⁴.

Відповідно до кількості вироблених трудових днів здійснювався розподіл прибутків між окремими членами господарства. На кожен трудовий день нараховувалася чітко встановлена сума грошей, що залежала від кількості населення в громадському господарстві. В численних директивах щодо оплати праці в рейхскомісаріаті “Україна” встановлювалися розміри в середньому 2 крб. та 3 кг зерна на трудовий день¹⁵. На Сумщині, наприклад, існував такий механізм розрахунків оплати праці: за перші 100 вироблених у календарному році трудових днів сплачувалася стандартна їхня оплата у розмірі від 1,3 крб. до 3,1 крб., за наступні 100 – до суми додавалася 20 % надбавки (1,56 – 3,72 крб.), а понад

200 – надбавка становила 30 % (1,69 – 4,03 крб.)¹⁶. Проте, частіш за все, селяни замість грошей отримували сільськогосподарські продукти за фіксованими цінами: зернові, бобові та олійні культури. До того ж, оплата здійснювалася за залишковим принципом – лише після виконання господарством державних поставок та покриття адміністративно-господарських потреб.

Селяни не проявляли високої активності та намагалися ухилятися від праці на громадських роботах, що гальмувало виробничий процес у господарствах, які й без того потерпали від нестачі робочих рук. Особливо така тенденція простежується у 1942–1943 рр. Зокрема, на це скаржились у травні 1942 р. і самі окупанти: “Старанно проводиться обробіток присадибних ділянок аж до лінії фронту. Але нема бажання обробляти наділи усуспільнених господарств”¹⁷.

Як наслідок, для активізації роботи сільського населення, німці використовували широкий спектр методів впливу: від преміювань та заохочень до штрафів, тілесних покарань та ув’язнень. Так, за сумлінну працю в громадських господарствах селяни могли отримати земельні наділи у приватну власність, посівний матеріал, худобу, продукти харчування тощо. Наприклад, керівник Черкаської общини Слов’янської округи Сталінської (нині Донецька) області восени 1942 р. мав право збільшувати норму хліба “доброму” працівникові до 400 грам в день за рахунок “ледачих”¹⁸.

Паралельно з цим активно застосовувалися штрафні санкції та жорсткі репресії. Наприклад, у Меловському районі Ворошиловградської (нині Луганська) області в 1942 р. за уникнення участі в громадських роботах із селян стягувався штраф у розмірі 35 крб. за пропущений вихідний день та 100 крб. – за робочий. У повторних же випадках конфісковувалася худоба чи інше майно на таку ж суму¹⁹. За невихід на роботу підлітків карали їхніх батьків.

До того ж, простежується тенденція зростання розмірів штрафів. Так, у Будьонівському районі Сталінської області за невихід на роботу стягувався штраф у 1942 р. в розмірі від 25 до 150 крб., а вже у 1943 р. – від 100 до 300 крб. У Сумській області в 1943 р. розмір штрафу досяг 500 крб., а за подвійний невихід селян арештовували, відправляли до трудових таборів, а їхнє майно конфісковували²⁰. Із цією метою взимку 1942 р. на території України почали створювати спеціальні трудові табори, куди інтернували всіх працездатних осіб, які ухилялися від виконання трудових повинностей. Ув’язнених утримували за їхній рахунок і використовували на різноманітних роботах.

Активно застосовувалися й тілесні покарання. Наприклад, за свідченням жительки с. Бугаївка Ворошиловградської області В. Запороженко, через відмову працювати на користь німецької влади її п’ять разів заарештовували і піддавали побиттю²¹. Проте, згодом нацистське

керівництво прийшло до висновку, що тілесні покарання завдають значної шкоди “справі з налагодження співпраці зі східними народами”. А тому, рейхсміністр А. Розенберг 9 квітня 1942 р. “категорично” заборонив їхнє застосування до місцевого населення²². Що ж до виконання цього наказу безпосередньо на місцях, то існує багато суперечливих фактів.

Поруч із роботами у громадських господарствах сільське населення активно залучалось і до відбудови доріг та мостів, спорудження оборонних укріплень та інших робіт. Наприклад, згідно з розпорядженням 197-ї польової комендатури, що розміщувалась у м. Ніжин на Чернігівщині, з 1942 р. запроваджувалась обов’язкова участь селян у відбудові шляхів упродовж 6-ти днів на рік²³. Віковий ценз зобов’язаних працювати на ремонтних роботах шляхів становив від 18 до 45 років для чоловіків та від 18 до 40 років для жінок, а в деяких областях він досягав 16–50 та 16–45 років відповідно. На початку ж 1943 р. вікові межі були розширені: наприклад, на Чернігівщині – від 15 до 60 років²⁴.

Ще однією формою використання трудових ресурсів окупованих українських територій було вивезення молоді на роботи до Німеччини. На початковому етапі вербування здійснювалася на добровільних засадах, із застосуванням різноманітних методів заохочення. Вже в кінці 1941 р. – на початку 1942 р. в Україні було розгорнуто широку пропагандистську кампанію, метою якої було налагодити масовий добровільний виїзд українців у Німеччину для участі в “будівництві нової Європи та забезпеченні якнайскорішого завершення війни”. Тим, хто погоджувався їхати працювати до Третього рейху, обіцяли чудові умови життя і праці, добрий заробіток, набуття спеціальності та кваліфікації, матеріальну компенсацію їхнім родинам, що залишалися в Україні, а після повернення – земельний наділ та різноманітні пільги.

Проте бажаних добровільно виїжджати до чужої країни спочатку через непевність, а пізніше – через жорстоку реальність, з якою зіштовхнулися перші українські робітники в Німеччині, було небагато. В зв’язку з цим, а також через затяжні бойові дії на німецько-радянському фронті та чергову мобілізацію, що викликала брак робочої сили в Німеччині, А. Гітлер змушений був вдаватися до примусових методів вербування населення окупованих територій. Як наслідок, уже в травні 1942 р. обергруппенфюрер СС Ф. Заукель, який очолив створене у березні цього ж року Імперське бюро для використання робочої сили, віддав наказ про запровадження на окупованій території СРСР примусової трудової мобілізації населення. Колишні радянські території мали постачати до Німеччини не менше ніж 3/4 потреб її промислових та сільськогосподарських потужностей в іноземних робітниках. За розрахунками Ф. Заукеля в 1943 р. з рейхскомісаріату “Україна” планувалося вивозити до Німеччини по 6 тис. чоловік щоденно²⁵.

У результаті такої планової політики уже на січень 1943 р., за неповними даними Українського штабу партизанського руху, з України до Німеччини було вивезено 714 тис. чоловік²⁶. Всього за період 1941–1944 рр., згідно зі звітом Надзвичайної державної комісії з розслідування злочинів німецько-фашистських окупантів, з України на роботи до Третього рейху було вивезено 2 023 112 чоловік²⁷. Щоправда, на нашу думку, ці дані є застарілими і неповними. Пізніші дослідження показали, що кількість громадян, вивезених до нацистської Німеччини з території України в сучасних межах, перевищує 2,4 млн. чоловік²⁸.

Паралельно з використанням українських селян на різноманітних роботах окупаційна влада вдалася й до такої форми експлуатації, як приховане пограбування у вигляді різноманітних податків і стягнень. Для ефективного виконання цього завдання було розроблено розгалужену систему оподаткування. Упродовж усього періоду окупації на території України існувало декілька форм грабунку сільського населення. Селяни мали постачати вермахт і цивільне населення Німеччини сільськогосподарською сировиною та продуктами харчування, сплачувати численні грошові податки та забезпечувати німецьких солдат одягом і предметами побуту.

Оподаткуванню підлягало все сільське населення, крім деяких категорій, які звільнялися від більшості податків і стягнень: фольксдойче та німці, котрі прибули на територію України після початку війни та їхні родини; особи, які служили в поліції чи в інших військових формуваннях; інваліди, котрі не мали засобів для існування та ін.

Розміри податків та стягнень, що накладалися на селянство, в різних регіонах України не були сталими і залежали, передусім, від позиції німецьких органів влади на місцях. Так, згідно з розпорядженням генерала фон Роквеса “Про тимчасове стягнення податків і зборів” від 23 жовтня 1941 р., керівництву кожного району і навіть села, що перебували під військовою юрисдикцією, за попередньою згодою з німецькими господарськими органами, дозволялося підвищувати розміри або призначати нові податки та стягнення²⁹. Така ж ситуація спостерігалася й у рейхскомісаріаті “Україна”, де, відповідно до розпоряджень рейхскомісара Е. Коха генералкомісарам, зміни в оподаткуванні місцевого населення допускалися лише в напрямку збільшення³⁰. А тому, протягом усього періоду окупації спостерігається постійне зростання норм податків.

Така тенденція була особливо характерною при стягненні натуральних поставок. Наприклад, у Полтавській області, де в 1941 р. селяни зобов’язувалися здавати 620 літрів молока від корови в рік, норма поставок у 1942 р. збільшилася до 720 літрів з однієї корови, а якщо селянин володів двома коровами, то 940 літрів – від другої. У 1943 р. норми поставок молока зросли до 820 літрів з однієї корови³¹.

Не були сталими і норми поставок яєць. Зазвичай, вони встановлювалися відповідно до наявної у селянському господарстві кількості курей. У рейхскомісаріаті “Україна” норма здачі яєць від курки становила в середньому 40 штук за квартал, тобто 160 штук яєць у рік. У деяких місцевостях військової зони селяни мали здавати по 100 яєць на рік від двору, незалежно від кількості курей. До того ж, розміри поставок яєць постійно зростали. Наприклад, у Держинському районі Сталінської області норма поставок яєць із січня по червень 1943 р. зросла від 30 до 40 штук з однієї курки в місяць³².

Подібна ситуація склалася і при здійсненні обов’язкових поставок м’яса, шкіри, вовни, хутра, меду, іншої сільськогосподарської продукції.

Однак, зустрічалися й поодинокі випадки зниження норм поставок. Можливо, це було викликано наближенням фронту та активізацією партизанського руху чи нездатністю селянських дворів виконувати зависокі норми поставок. Наприклад, у травні 1943 р. у Богодухівському районі Харківської області поставки молока скорочувалися з 600 до 500 літрів з корови, а в с. Камань Новгород-Сіверського району Чернігівської області – до 400 літрів³³.

Не обмежуючись визиском селян лише шляхом обов’язкових поставок, що й так вилучали майже всю продукцію господарств, німці також удавалися до різноманітних одноразових стягнень. Зокрема, запроваджувалися одноразові обов’язкові поставки картоплі, овочів, фруктів.

Щоб зацікавити селян та активізувати виконання державних поставок, було оголошено, що здана продукція буде оплачуватися за встановленими закупівельними цінами, які, щоправда, були набагато нижчими від ринкових. Крім того, окупаційна влада вдавалась і до застосування різноманітних заохочень як у натуральному, так і в грошовому еквіваленті. Наприклад, сільськогосподарське керівництво Чернігівської області обіцяло давати на 100 сімей, які сумлінно виконуватимуть поставки, преміальний квиток на суму 1 тис. крб. для закупки дефіцитних товарів³⁴.

Проте, переважали каральні методи впливу на платників податків, починаючи від стягнення пені та штрафів різних розмірів і закінчуючи конфіскацією майна, примусовими роботами та ув’язненням. Особливо практикувалося позбавлення неплатників податків худоби та майна. Крім того, селянам заборонялося самовільно продавати продукцію та забивати худобу. Так, для отримання дозволу на забій вирощеної тварини господар мав звертатися до старости села. При цьому він мав надати довідку ветлікаря про необхідність такого забою. Фактично ж, дозвіл могли отримати ті родини, в господарстві яких лишалася ще одна тварина. Також ставилася умова, що власник здасть державі 3/4 частини м’яса. А тому, селянам пропонували об’єднуватися в групи по

чотири господарства, три з яких здавали свиней на користь держави, а четверту ділили на гурт. До того ж, селяни зобов'язувалися здавати всю вовну, шкіру забитої худоби, волос із кінських грив і хвостів тощо. Часто практикувалася примусова здача селянами худоби та птиці на пункти “Заготхудоби”; взамін вони отримували квитанції³⁵.

Крім натуральних, населення змушене було сплачувати й численні грошові податки та стягнення. Зокрема, всі працездатні, віком від 16 до 65 років, обкладалися подушним податком, розміри якого встановлювалися кожного року районними керівниками і були не меншими 100 крб. на рік. Існував і так званий “податок з управління”, або “адміністративний податок”, розміри якого також не були сталими – коливалися від 90 до 210 крб. із кожної працездатної людини³⁶. Прикриваючись гаслами щодо необхідності ліквідації руйнівних наслідків війни, населення обкладалось і так званим “податком на відновлення господарського та культурного будівництва”. Він стягувався з усіх селянських господарств, зазвичай двічі на рік, незалежно від наявності майна, роду занять та терміну проживання у сільській громаді. Запроваджувалися також збори із селян численних внесків для покриття витрат на утримання сільськогосподарських установ, для проведення робіт із обслуговування сільськогосподарського виробництва, для оплати ветеринарної допомоги та проведення обов'язкових заходів із боротьби з різноманітними епідеміями і пошестями тощо. Існували й інші податки: прибутковий, що стягувався у вигляді 10 % від загальної суми заробітної плати, якщо вона перевищувала 200 крб.; податок із дрібної торгівлі; із приватних будівель; із дорослої худоби; із собак, розміри якого коливалися в різних регіонах від 20 крб. на рік – у Чернігівській області, до 225 крб. – на Полтавщині; податок за звільнення від радянської влади в розмірі в середньому 50 крб. із двору; за реєстрацію народження дитини – 10 крб., реєстрацію шлюбу – 50 крб., реєстрація смерті – 20 крб. та багато інших³⁷.

Прагнення окупантів до максимального визиску завойованих територій призводило й до певних протиріч у їхніх діях. Зокрема, говорячи про “експлуатаційну радянську податкову систему”, німецька влада не цуралася використовувати її методи, щоправда, застерігаючи, що “більшовицькі особливості при цих податках усунені”. Так, були проведені заходи, спрямовані на стягнення з колгоспів та селян заборгованості, що залишалася за ними ще з радянських часів³⁸. Розміри цього збору встановлювалися пропорційно до засівної площі та фактично зібраного врожаю. При цьому, землі присадибних та односібних селянських господарств порівнювалися до колгоспних з коефіцієнтом 2:1. Це було викликано тим, що, як вважали окупанти, присадибні господарства більш продуктивніші та врожай у них був зібраний майже без втрат. Розподіл по господарствах здійснювався за принципом: для присадиб-

ної землі – по фактичному користуванню, а для земель, що перебували в колгоспному користуванні, – пропорційно до кількості працездатних осіб у родині. За таким розрахунком, наприклад у Харківській області, сума внесків на 1 га в середньому становила 39,5 крб., а на одне господарство – 220 крб.³⁹.

Стягнення податків перебувало під жорстким контролем окупаційних органів влади, які досить часто вдавалися до примусових методів збору. Зокрема, тим, хто не міг чи не бажав виконати податкові зобов'язання, загрожувало покарання за саботаж відповідно до “законів військового часу”.

Великої шкоди українському селянству завдавали також постійні неофіційні вилучення продуктів харчування, одягу та майна. Це було ні чим іншим, як відкрите або ж приховане пограбування, частіш за все із застосуванням сили. Так, уже з перших днів окупації, німецькі військовослужбовці, виховані у дусі “особистої матеріальної зацікавленості у війні”, активно здійснювали конфіскацію сільськогосподарської продукції та майна у селян. Згідно з “Інструкцією із конфіскації майна у противника”, солдати могли вилучати у місцевого населення продукти харчування, одяг, медикаменти в межах особистої потреби⁴⁰. Зазвичай, такі заходи відбувались у вигляді відкритого пограбування, хоча інколи видавалися фіктивні розписки, які мали гарантувати власникам відібраного майна виплату його вартості після завершення війни. Так, у офіцерів вермахту, котрі потрапили в полон, були знайдені розписки такого зразка: “Я _____ прийняв від селянина _____: хліба – ___ кг, корів – ___ голів, сала – ___ кг. Сплачено буде після війни”⁴¹.

Про масштаби пограбування місцевого населення можна судити з того, що лише в перші місяці окупації від солдатів та офіцерів зі східного фронту в різні населені пункти Німеччини надійшло 11 600 тис. посилок із продовольством, що було відібране в українських селян⁴². Як свідчать очевидці, німці заходили до хати і брали все, що їм подобалося.

Поруч із масовим пограбуванням індивідуального селянського майна при вступі німецьких частин та на початковому етапі окупації, активно здійснювалося й тотальне вилучення з державних та колективних господарств уцілілих запасів сільськогосподарської продукції та врожаю 1941 р. Так, в перші місяці окупації для задоволення потреб вермахту з колгоспів та радгоспів України було забрано близько 1 млн. тонн зерна⁴³.

Щоправда, представники німецької окупаційної влади розуміли негативний вплив таких акцій на ставлення до них місцевого населення та розвиток сільського господарства загалом. З одного боку, продовжували діяти інструкції, розіслані командуванню вермахту, котрі

стосувалися забезпечення продукцією німецької армії і вказували, що “для збереження запасів у Німеччині ... жити за рахунок місцевого сільського господарства”⁴⁴. З іншого ж, нацистське керівництво намагалося звести до мінімуму несанкціоноване пограбування, що призводило до руйнівних наслідків у сільському господарстві. З цією метою населенню категорично заборонялося здавати, продавати чи обмінювати продукти харчування без згоди керівників земельних управ та начальників районів. Військовим же частинам вермахту, згідно з Особливим розпорядженням № 59 командуючого оперативного тилового району групи армій “Південь” від 18 серпня 1941 р., в свою чергу, заборонялося конфіскувати чи розбирати на за частини сільськогосподарську техніку та інвентар машинно-тракторних станцій і майстерень, а також забирати чи забивати коней та іншу худобу, вилучати посівне зерно тощо⁴⁵. Ці рішення роз’яснювалися в “Інструкції про добування найбільшої кількості продовольства на Україні” від 4 грудня 1941 р.: “Звісно, постачання власних військ стоїть на першому плані, однак не байдуже, яким чином це відбувається. Реквізиція останньої курки психологічно також нерозумна, як нерозумно з господарської точки зору різати тільки корів або різати останнього бика. Цим ми саботуємо заходи нашого власного сільськогосподарського виробництва. Ніхто не думає про те, що надзвичайно зруйноване господарство цієї країни – наше господарство, яке повинно бути обов’язково відновлене, із засобами й запасами якого треба обходитися обережно, щоб воно було здатне постачати і в наступному році армію та надавати надлишки для Німеччини”⁴⁶.

Проте, це була лише перша хвиля пограбування аграрного сектору економіки захоплених українських земель. Значно більшої шкоди зазнало сільське господарство внаслідок планомірної аграрної політики німецьких загарбників. Уже в перший рік окупації німці планували за рахунок східних областей забезпечити сільськогосподарською продукцією 2/3 потреб вермахту. За розрахунками господарського штабу “Схід”, східні території мали поставити німецькій армії 4,5–5 млн. тонн зернових, 475 тис. тонн м’яса, 100 тис. тонн жирів, а також сіно, солом, овочі, фрукти, м’ясні консерви, цукор тощо. Переважна більшість цього продовольства припадала на українські землі. Крім того, нацистське керівництво розраховувало щороку вивозити з України до Німеччини 10-11 млн. тонн зерна, близько 400 тис. тонн олії, понад 240 тис. тонн цукру, велику кількість м’яса та інших продуктів⁴⁷.

Для виконання означених планів поставок сільськогосподарської продукції до вермахту та Німеччини було створено низку підпорядкованих рейхсміністру А. Розенбергу господарських організацій. Провідне місце серед них займали Центральне торгівельне товариство “Схід”, Товариство з використання сільськогосподарських ресурсів України та ін. Безпосередньо на місцях такі організації діяли через численні ба-

гатогалузеві бюро чи контори із заготівлі сільськогосподарської продукції – у містах, районних та обласних центрах і збирально-заготівельні пункти – у селах. Це давало можливість шляхом різноманітних податків та стягнень, а також при забороні вільної торгівлі та обміну вилучати у населення окупованих областей основну частину сільськогосподарської продукції.

У результаті діяльності злагодженої системи пограбування населення, а також тотальної конфіскації продуктів сільськогосподарського виробництва у громадських господарствах та державних маєтках, німецьким окупантам удавалося здійснювати планові поставки продукції як військовим частинам вермахту, так і цивільному населенню Німеччини. Так, лише Центральне торгівельне товариство “Схід” за період з липня 1941 р. до березня 1944 р. з окупованих східних областей передало 9 200 тис. тонн зерна, 622 тис. тонн м’яса та м’ясних виробів, 950 тис. тонн олійних культур, 208 тис. тонн масла, 400 тис. тонн цукру, 2 500 тис. тонн фуражу, 3 500 тис. тонн картоплі, 141 тис. тонн насіння, 1 075 млн. штук яєць та 1 200 тис. тонн інших сільськогосподарських товарів⁴⁸.

Усього ж на середину 1943 р. з окупованих територій СРСР було вивезено 71,1 % наявної кількості продовольства, з якого близько 95 % припадало на українські землі. Зокрема, до початку березня 1943 р. з України на потреби східного фронту та цивільного населення Німеччини було відправлено 3,46 млн. тонн зерна та борошна, 80 тис. тонн бобових культур, 610 тис. тонн соняшникового насіння, 260 тис. тонн великої рогатої худоби та м’яса, 8 тис. тонн свійської птиці, 6 тис. тонн риби, 35 тис. тонн масла, 4,5 тис. тонн меду, 230 тис. тонн овочів, 450 тис. тонн картоплі, 10 тис. тонн фруктів, 90 тис. тонн цукру, 10 тис. тонн повидла, 400 тис. тонн сіна, 310 тис. тонн соломи, 90 тис. тонн дрібного насіння, 250 тис. тонн пива, 70 тис. тонн спирту, 5,1 тис. тонн бавовни, 5 тис. тонн вовни, 5,5 тис. тонн льону та конопель, 320 млн. штук яєць⁴⁹.

Таким чином, характерною рисою нацистського окупаційного режиму на території України впродовж 1941-1944 рр. була необмежена експлуатація та пограбування місцевого населення. Поєднуючи загравання з селянством шляхом обіцянок і захочень – з одного боку, та терор і тиск шляхом штрафів та покарань – з іншого, окупаційна влада намагалася максимально використати сільськогосподарський потенціал захоплених регіонів. Як наслідок, українські селяни були перетворені на дешеву та безправну робочу силу, існування якої було можливе лише за умови забезпечення ними потреб та інтересів Третього рейху.

---

¹ Глушенко Н. М. Насильницька депортація селянства України на роботи до Німеччини (1941–1944) / Н. М. Глушенко // Вісник Київського

національного університету імені Тараса Шевченка. Історія. – 2003. – Вип. 68–70. – С. 27–30; *Добров П. В., Тарнавський І. С.* Провал фашистських планів встановлення “нового аграрного порядку” в окупованому Донбасі у 1941–1943 роках / П. В. Добров, І. С. Тарнавський // *Нові сторінки історії Донбасу: Статті.* Кн. 7. – Донецьк, 1999. – С. 91–100; *Лаврищук В. І.* До питання про аграрну політику фашистів в західних областях України / В. І. Лаврищук // *Сторінки воєнної історії України: Зб. наук. статей.* – К., 2001. – Вип. 5. – С. 132–135; *Нестеренко В. А.* Аграрні перетворення окупаційних властей у військовій зоні України, 1941–1943 рр. / В. А. Нестеренко // *Сторінки воєнної історії України: Зб. наук. статей.* – К., 2004. – Вип. 8. – Част. 1. – С. 279–298; *Перехрест О. Г.* Українське село в 1941–1945 рр.: економічне та соціальне становище / О. Г. Перехрест. – Черкаси, 2011. – С. 146–291; *Потильчак О. В.* Трудові ресурси цивільного населення України і система примусової праці в часи німецької окупації / О. В. Потильчак // *Україна в Другій світовій війні: погляд з XXI ст. Історичний нарис у 2-х кн.* – Кн. 2. – К., 2011. – С. 92–126; *Романюк І. М.* Українське село в роки німецької окупації / І. М. Романюк // *Сторінки воєнної історії України: Зб. наук. статей.* – К., 2002. – Вип. 6. – С. 201–203; *Слободянюк М.* Селяни України під нацистським окупаційним режимом 1941–1944 рр. (на матеріалах південних областей) / М. Слободянюк // *Київська старовина.* – 2000. – № 2. – С. 44–57.

² *Власенко С. І.* Аграрна політика німецьких властей у військовій зоні України на початковому етапі окупації (вересень 1941 – лютий 1942 рр.) / С. І. Власенко // *Історичний журнал.* – 2004. – № 6–7. – С. 65–70; *Її ж.* Проведення аграрної реформи нацистською окупаційною владою як засіб впливу на українське селянство (1941–1944 рр.) / С. І. Власенко // *Україна у Другій світовій війні: джерела та інтерпретації (до 65-річчя Великої Перемоги). Матеріали міжнародної наукової конференції.* – К., 2011. – С. 343–349; *Її ж.* Реформування німецькими окупантами аграрного сектору економіки України (на матеріалах військової зони України) / С. І. Власенко // *Сторінки воєнної історії України: Зб. наук. статей.* – К., 2005. – Вип. 9. – Част. 2. – С. 163–172; *Її ж.* Ставлення сільського населення України до німецької окупаційної влади (1941–1944 рр.) / С. І. Власенко // *Соціальна історія.* – Вип. III. – 2008. – С. 84–91 та ін.

³ Преступные цели – преступные средства. Документы об оккупационной политике фашистской Германии на территории СРСР (1941–1944 гг.). – М., 1963. – С. 32–33.

⁴ Там само. – С. 28–29.

⁵ Державний архів Сумської області (далі – Держархів Сумської обл.), ф. Р-1947, оп. 1, спр. 2, арк. 19.

⁶ Державний архів Луганської області (далі – Держархів Луганської обл.), ф. Р-1307, оп. 1, спр. 268, арк. 47.

⁷ Центральний державний архів громадських об’єднань України (далі – ЦДАГО України), ф. 166, оп. 2, спр. 5, акр. 1.

⁸ *Кучер В., Стефанюк Г.* Окупаційний режим в дистрикті “Галичина” / В. Кучер, Г. Стефанюк // *Україна в Другій світовій війні: погляд з XXI ст. Історичні нариси в 2-х книгах.* – Кн. 1. – С. 402.

⁹ Державний архів Чернігівської області (далі – Держархів Чернігівської обл.), ф. Р-4745, оп. 1, спр. 2, арк. 51; Державний архів Харківської області (далі – Держархів Харківської обл.), ф. Р-3224, оп. 1, спр. 2, арк. 16; Історія

Української РСР. У 8-ми т. / За ред. А. Г. Шевельєва. – Т. 7 (1941–1945 рр.). – К., 1977. – С. 152.

¹⁰ Держархів Харківської обл., ф. Р-3133, оп. 1, спр. 6, арк. 35.

¹¹ Державний архів Донецької області (далі – Держархів Донецької обл.), ф. Р-1786, оп. 1, спр. 1, арк. 5.

¹² Держархів Харківської обл., ф. Р-3133, оп. 1, спр. 6, арк. 35.

¹³ *Гальчак С.* Політика румунської окупаційної влади на території Північної Трансністрії / С. Гальчак // Архіви окупації. 1941–1944. – К., 2006. – С. 843.

¹⁴ Держархів Сумської обл., ф. Р-2204, оп. 1, спр. 1, арк. 12; Держархів Донецької обл., ф. Р-1739, оп. 1, спр. 4, арк. 1.

¹⁵ Центральний державний архів вищих органів влади та управління України (далі – ЦДАВО України), ф. КМФ-8, оп. 1, спр. 12, арк. 132.

¹⁶ Держархів Сумської обл., ф. Р-2173, оп. 1, спр. 6, арк. 20.

¹⁷ *Загорулько М. М., Юденков А. Ф.* Крах плану “Ольденбург” / М. М. Загорулько, А. Ф. Юденков. – М., 1980. – С. 277.

¹⁸ Нарада при Слов’янському земельному відділі // Донецька газета. – Слов’янськ. – 1942. – 8 листопада.

¹⁹ Держархів Луганської обл., ф. Р-1702, оп. 1, спр. 1, арк. 7; ф. Р-1307, оп. 1, спр. 96, арк. 28.

²⁰ Держархів Луганської обл., ф. Р-1772, оп. 1, спр. 4, арк. 115, 116, 128; спр. 19, арк. 17-19, 29, 36; Держархів Сумської обл., ф. Р-2446, оп. 1, спр. 3, арк. 1; *Загорулько М. М., Юденков А. Ф.* Згадана праця. – С. 280.

²¹ ЦДАГО України, ф. 57, оп. 4, спр. 38, арк. 2.

²² ЦДАВО України, ф. КМФ-8, оп. 2, спр. 177, арк. 43.

²³ Згідно положення, затвердженого... // Вісті Прилуччини. – Прилуки. – 1942. – 20 листопада.

²⁴ Держархів Чернігівської обл., ф. Р-3369, оп. 1, спр. 1, арк. 34; Р-3460, оп. 1, спр. 4, арк. 28; ф. Р-3516, оп. 1, спр. 1, арк. 66.

²⁵ *Коваль М. В.* Україна у Другій світовій і Великій Вітчизняній війнах (1939–1945 рр.) / М. В. Коваль. – К., 1999. – С. 179.

²⁶ ЦДАГО України, ф. 62, оп. 1, спр. 221, арк. 13.

²⁷ ЦДАВО України, ф. 4620, оп. 3, спр. 344, арк. 1-2.

²⁸ *Брицький П. П.* Україна у Другій світовій війні (1939–1945 рр.) / П. П. Брицький. – Чернівці, 1995. – С. 57; *Гальчак С., Пастушенко Т., Шевченко М.* Українські робітники нацистської Німеччини: вербування, примусова праця, репатріація / С. Гальчак, Т. Пастушенко, М. Шевченко // Україна в Другій світовій війні: погляд з XXI ст. Історичні нариси в 2-х книгах. – Кн. 2. – С. 60; *Кентій А. В.* Антифашистський партизанський рух в Україні 1941–1944 рр. у світлі нових документів / А. В. Кентій // Друга світова війна і Україна. Матеріали наукової конференції (27–28 квітня 1996 р.). – К., 1996. – С. 138; *Коваль М. В.* Україна у Другій світовій і Великій Вітчизняній війнах (1939–1945 рр.) / М. В. Коваль. – К., 1999. – С. 182–183; *Кучер В. І., Чернега П. М.* Україна у Другій світовій війні (1939–1945): Посібн. для вчителя / В. І. Кучер, П. М. Чернега. – К., 2004. – С. 259; *Перковський А. Л., Пирожков С. І.* Демографічні втрати народонаселення Української РСР у 40-х рр. / А. Л. Перковський, С. І. Пирожков // Український історичний журнал. – 1990. – № 2. – С. 16.

²⁹ Держархів Сумської обл., ф. Р-2446, оп. 1, спр. 2, арк. 28.

³⁰ ЦДАГО України, ф. 166, оп. 3, спр. 147, арк. 44.

³¹ ЦДАВО України, ф. 4620, оп. 3, спр. 240, арк. 30.

³² ЦДАГО України, 1. 166, оп. 2, спр. 5, арк. 33; Держархів Донецької обл., ф. Р-1820, оп. 1, спр. 15, арк. 44.

³³ Держархів Харківської обл., ф. Р-3224, оп. 1, спр. 2, арк. 81; Держархів Чернігівської обл., ф. Р-3516, оп. 1, спр. 1, арк. 13.

³⁴ Шлях до вільного одноосібного селянського господарства // Вісті Прилучини. – Прилуки. – 1942. – 20 березня.

³⁵ ЦДАГО України, 1. 166, оп. 2, спр. 5, арк. 60, 63, 65–67, 68.

³⁶ Держархів Харківської обл., ф. Р-3224, оп. 1, спр. 2, арк. 7; ф. Р-3349, оп. 1, спр. 2, арк. 38; Держархів Донецької обл., ф. Р-1820, оп. 1, спр. 15, арк. 41.

³⁷ ЦДАГО України, ф. 166, оп. 2, спр. 5, арк. 2, 7; Держархів Донецької обл., ф. Р-1772, оп. 1, спр. 4, арк. 4; Держархів Сумської обл., ф. Р-2203, оп. 1, спр. 2, арк. 8; ф. Р-2943, оп. 1, спр. 52, арк. 2; Держархів Харківської обл., ф. Р-2985, оп. 1, спр. 5, арк. 6; ф. Р-3131, оп. 1, спр. 1, арк. 51; Держархів Чернігівської обл., ф. Р-3003, оп. 1, спр. 5, арк. 5; ф. Р-3092, оп. 1, спр. 63, арк. 2; *Ветров І.* Фінансово-економічна політика окупаційної влади в Україні / *І. Ветров* // Україна в Другій світовій війні: погляд з ХХІ ст. Історичні нариси в 2-х книгах. – Кн. 1. – С. 469.

³⁸ ЦДАГО України, ф. 166, оп. 2, спр. 5, арк. 7 та зв.

³⁹ Держархів Харківської області, ф. Р-2985, оп. 3, спр. 9, арк. 8.

⁴⁰ ЦДАВО України, ф. 4620, оп. 3, спр. 246, арк. 4.

⁴¹ Там само, арк. 59.

⁴² *Коваль М. В.* Згадана праця. – С. 221.

⁴³ Там само. – С. 222.

⁴⁴ ЦДАВО України, ф. 4620, оп. 3, спр. 246, арк. 5.

⁴⁵ Там само, ф. КМФ-8, оп. 2, спр. 148, арк. 270-271.

⁴⁶ *Немятый В. Н.* В борьбе за срыв грабительских планов фашистской Германии / *В. Н. Немятый.* – К., 1982. – С. 123–124.

⁴⁷ ЦДАГО України, ф. 57, оп. 4, спр. 104, арк. 2–3; *Потильчак О.* “Новий порядок” в окупованій Україні (1941–1944) / *О. Потильчак* // Пам’ять століть. – 1999. – № 1. – С. 97.

⁴⁸ Нюрнбергский процесс над главными немецкими военными преступниками. – Т. 3. – М., 1958. – С. 509.

⁴⁹ Україна у Другій світовій війні у документах. Зб. нім. архівних матеріалів / *В. Косик.* – Т. 3. – Львів, 1999. – С. 133–134.

На базе документальних матеріалів державних архівних установ України досліджено політику окупаційної влади, направлену на використання сільського господарства та трудових ресурсів українського села на протязі 1941–1944 гг.

Ключевые слова: Великая Отечественная война, оккупационный режим, сельское хозяйство, трудовые ресурсы, крестьянство.

On the base of documental materials of the State archival institutions of Ukraine the author researches the policy of occupation power, directed to the using of agriculture and human resources of Ukrainian village during 1941–1944.

Key words: the Great Patriotic War; the occupation regime; the agriculture resources; the human resources; the country people.